

ՌՈՒԲԵՆ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ
բանասիրական գիյր. թեկնածու

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ՆԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԸ 1920-60-ԱԿԱՆ ԹԹ.

Նայերի ներկայությունը Բյուզանդական կայսրությունում եւ մասնավորապես մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսում դարերի պայմանություն ունի: Նրանք որոշակի դեր են ունեցել այդ պետության ռազմական, քաղաքական, քաղաքական համակարգերում. ավելորդ չէ հիշել, որ հայկական ծագմամբ կայսերական դինաստիան 867-1056 թթ. իշխել է Բյուզանդական կայսրությունում: 1453 թ. թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլսի քաղաքի գրավումից հետո, ինչպես նաև հետագա դարերում օսմանյան սուլթանները կայսրության տարբեր շրջաններից հայերի էին պեղափոխում անվանափոխյալ Սյամբուլ: Նայերը հույների եւ հրեաների հետ միասին սրացան «միլլեթի» (ազգ) կարգավիճակ, եւ մայրաքաղաք Սյամբուլում զարգացավ ուժեղ հայկական համայնք, որն իր պայմանության ընթացքում ստեղծեց յուրօրինակ մշակույթ, գրականություն, հիմնեց եկեղեցիներ, դպրոցներ եւ այլ հաստատություններ:

1461 թ. հիմնադրվում է Կոստանդնուպոլսի (Պոլս) Նայոց պատրիարքությունը, եւ սուլթան Մենմեթ Երկրորդը Բուրսայից հրավիրում է պեղի առաջնորդ Նովակիմ հայիկոպոսին, որն էլ դառնում է նորաստեղծ պատրիարքության առաջնորդը: Մակայն միայն 1543 թվականից Աստվածատուր Առաջինից սկսած են կիրառում **պատրիարք** փոխադրություն¹: Պոլսո Նայոց պատրիարքությունը դարձավ կայսրության առաքելադավան հայության հոգեւոր եւ ազգային կենտրոնն ու կառավարման կարեւոր կառույցը: Արդեն ԺԷ. դարի սկզբին պատրիարքությանն էին պատկանում Օսմանյան կայսրության տարածքում գոյություն ունեցող բոլոր առաքելական վանքերն ու եկեղեցիները²: 1900-ական թվականների սկզբին պատրիարքությունն ունեցել է 1181 եկեղեցի եւ 132 վանք³, իսկ այսօր նրա իրավասության տակ է գտնվում ընդհանուր առմամբ 43 եկեղեցի, որոնցից 42-ը՝ Թուրքիայում, մեկը՝ Կրեպե կղզում⁴: Թուրքիայի 42 հայկական եկեղեցիներից 6-ը գտնվում են Սյամբուլից դուրս՝ Աեսարիայում՝ Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ, Դիարբեքիում՝ Սուրբ Կիրակոս, Մարդին-Ղերիքում՝ Սուրբ Գևորգ, Իսթինդերում՝ Սուրբ Քառասուն մանկանց, Բրրքեհանում՝ Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ (կիսականգուն) եւ Սամանդաղ Վարքիքում՝ Սուրբ Աստվածածին⁵:

1 Տե՛ս V. Seropyan, *Ermeni Patrikliği, - Dünden bugüne İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul, 1994, էջ 188*:

2 Տե՛ս «Նայ Սփյուրք հանրագիտարան», Երևան, 2003, էջ 183:

3 Տե՛ս անդ, էջ 184:

4 Տե՛ս M. Bebiroğlu, *Patrik, cemaat ve vakıflar, - www.hyetert.com/prnyazi3.asp*.

5 Տե՛ս C. Ulu, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler, Ankara, 2009, էջ 350*:

Պոլսո Տայոց պարբիարքությունը մինչև օրս ունեցել է 84 գահակալ: Օսմանյան շրջանի վերջին Տայոց պարբիարքն է եղել Զավեն արքեպիսկոպոս Տեր-Եղիայան: Նրա գահակալությունն ընթացել է երկու փուլով՝ 1913-1916 և 1918-1922 թթ.: Այդ պարբիարքության փարիները համընկել են ողջ հայության և, մասնավորապես, Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերի պարամության թերեւս ամենադժվար և ողբերգական շրջանին: Տայոց Յեղասպանության փարիներին Զավեն պարբիարքը ջանադրաբար աշխատել է իր հոգի փրկության ուղղությամբ, սակայն դա շոշափելի արդյունքներ չէր կարող տալ: Տիշարակության արժանի են պարբիարքի երբեմն հուսահատ ջանքերը՝ ինչ-որ կերպ ազդելու սրբազան իրավիճակի վրա, որի համար դիմել է և՛ արքայազն-Օսմանյան երկրների ղեկավարներին, և՛ Օսմանյան կայսրությունից դուրս ապրող հայությանը՝ խնդրելով միջամտել, որպեսզի կանխվի հայերի սպանող կամ օգնելու արդեն փարագրվածներին: Բավական խոստով է այն հանգամանքը, որ Զավեն պարբիարքն իր այդ ժամանակվա հոգեվիճակն արտահայտել է նաև բազմաթիվ նամակների կամ դիմումների փակ թողած ստորագրություններով, օրինակ՝ «Նահապակ Թրքահայության վշտակիր Պարբիարք»⁶ կամ «Դժբախտ Պարբիարք Տայոց Թուրքիոյ»⁷:

Օսմանյան իշխանությունները որոշում են փոփոխություններ կատարել 1863 թ. ընդունված Տայոց Ազգային Սահմանադրությունում, և 1916 թ. օգոստոսի 10-ին շրջանառության մեջ մտնող փոփոխությունների համաձայն՝ փակվում է Պոլսո Տայոց պարբիարքությունը, նրա արխիվի մեծ մասը փեղափոխվում է Երուսաղեմ⁸: Այդ ամենից հետո Զավեն պարբիարքը, կիսելով իր փարագիր ժողովրդի ճակատագիրը, արտոնվում է Բաղդադ: Սակայն իրավիճակը փոխվում է Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության կրած պարտությունից հետո: 1918 թ. սուլթանը ստորագրում է հրամանագիր 1863 թ. Տայոց Սահմանադրությունը կրկին շրջանառության մեջ դնելու վերաբերյալ, և Պոլսո Տայոց պարբիարքությունը վերաբացվում է: 1918 թ. փետրվարի 19-ին արքայազն Զավեն Սրբազանը վերադառնում է Պոլիս և կրկին ստանձնում պարբիարքի պարտականությունները: Այս շրջանում սրբազան պայմանները թույլ են տալիս պարբիարքին ավելի գործուն և արդյունավետ աշխատանքներ կատարել: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, պարտված Օսմանյան կայսրության ղեկավարության առջև Անտանտի ուժերի աջակցությամբ բարձրացվել է Տայոց Յեղասպանության փարիներին առեւանգված և բռնի խլամագված հայերի խնդիրը: Մասնավորապես, պահանջվել է մուսուլմանների կողմից առեւանգված հայ կանանց և երեխաներին վերադարձնել իրենց ընտանիքներին, իսկ ծնողագուրկներին ու ընտանիք չունեցողներին՝ հայկական կամ քրիստոնեական կազմակերպություններին: Այս հարցում լուրջ դերակատարում է վերապահվել Պոլսո Տայոց պարբիարքությանը, որը դարձել է Տայոց մնացորդաց փրկության գործի առաջամարտիկը, և Զավեն պարբիարքը լծվում է Յե-

6 Տե՛ս **Զավեն արքեպ.**, Պարբիարքական Յուշերս. վտերագիրներ և վկայություններ, Գահիրե, 1947, էջ 136:

7 Ամր., էջ 149:

8 Տե՛ս **M. Bebiroğlu**, *Cumhuriyet döneminde Ermeni Patrikleri ve önemli olaylar*, - <http://www.hyertert.com/yazi3.asp?s=1&Id=442&Dilld=1> :

դասպանության ժամանակ մուսուլմանների կողմից առեւանգված հայ կանանց ու երեխաների վերադարձման գործին: 1919 թ. փետրվարի 5-ին այն ժամանակվա օսմանյան կառավարությունը, ի դեմս ներքին գործերի նախարարության, հապուկ հրաման է ուղարկում նահանգներ, որպեսզի ասվում էր. «Մուսուլման քնրանիքների մոտ գտնվող հայ կանանց եւ երեխաներին հանձնել հայերից կազմված հանձնաժողովին»⁹: Այս հրամանը, որը ներկայումս էլ պահվում է Թուրքիայի վարչապետի աշխատակազմի օսմանյան արխիվում, ոչ թե կառավարության բարի կամքի դրսևորումն էր, այլ արարքին ճնշման եւ պարտադրանքի արդյունք: Ուշագրավ է, որ անդրադառնալով այս հրամանին՝ շարքերը գիտնականներ այն քննադատում եւ համարում են ժամանակի կառավարության թուլության ապացույց: Ինչեւէ, սրբեղծված հանձնախմբերի չորսամյա (1919-1922 թթ.) գործունեության արդյունքում հազարավոր հայեր են ազատվում մուսուլմանական քնրանիքներից եւ վերադառնում իրենց ակունքներին ու կրոնին: Ամփոփելով աշխատանքների այդ փուլը՝ 1921 թ. սկզբին Նայոց պարբիարությունը պարբասել է գեկույց, որի անգլերեն տարբերակն ուղարկվել է ԱՄՆ արարքին գործերի նախարարություն: Ըստ այդ գեկույցի՝ 1921 թ. դրությամբ մուսուլմանների քնրանիքներում դեռևս մնում էին 63.000 հայ որբեր¹⁰:

Պոլսո հայ համայնքում եւ պարբիարքարանում վիճակը փոխվում է քննալական շարժման ծավալման եւ հաջողության հասնելուց հետո: Քննալականները հենց սկզբից բացասական վերաբերմունք են դրսևորում Զավեն պարբիարքի նկատմամբ եւ անձամբ Մուսթաֆա Բեմալը 1919 թ. օգոստոսի 22-ին Էրզրումի իր հայրնի էլույթում քննադատում է Նայոց պարբիարքին: Ավելի ուշ արդեն իշխանությանը փրացած քննալականները շարունակել են քննադատել բացասական վերաբերմունք ունեւալ Զավեն Սրբազանի հանդեպ: Նաեւ նրանց պարտադրանքով 1922 թ. վերջին պարբիարքը ստիպված հեռանում է Թուրքիայից: Յավալին այն է, սակայն, որ Զավեն պարբիարքի դեմ իշխանությունների հրահանգով ու նաեւ նրանց դուր գալու մարմաջով այդ ժամանակ գործել են հայ համայնքի մի շարք ներկայացուցիչներ: Պարբիարքի հեռանալուց հետո, թեեւ նա հրաժարական չէր տվել, 1922 թ. դեկտեմբերի 20-ին տեղապահ է քնարվել Գեորգ Եպիսկոպոս Արսւանյանը, որն այդ պաշտոնը վարել է մինչեւ 1927 թվականը¹¹:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ արդեն հանրապետական Թուրքիայում քրիստոնյա փոքրամասնությունների նկատմամբ պետության վերաբերմունքը մնաց նույն թշնամականը, իսկ հալածանքները շարունակվեցին հին մեթոդների նորոգյա դրսևորումներով: Նարկ է նկարել նաեւ, որ 1923 թ. Էդանի պայմանագրից սկսած մինչ օրս Պոլսի Նայոց պարբիարքության իրավական կարգավիճակը հարակեցված չէ. օրենքի տեսակետից այդ կառույցն իրավաբանական անձ չէ եւ նույնանման խնդիր գոյություն ունի նաեւ Պոլսի պարբիարքի հանգամանքի կամ կարգավիճակի հետ: Պոլսի Նայոց պարբիարքի

9 İ. Atnur, *Türkiye'de Ermeni kadınları ve çocukları meselesi (1915-1923)*, Ankara, 2005, s. 189.

10 St'ն H. Özdemir, K. Çiçek, Ö. Turan, R. Çalık, Y. Halaçoğlu, *Ermeniler Sürgün ve Göç*, Ankara, 2004, էջ 120, 122-123.

11 St'ն M. Bebiroğlu, *Cumhuriyet döneminde Ermeni Patrikleri ve önemli olaylar*, - <http://www.hyetert.com/yazi3.asp?s=1&Id=442&DilId=1>:

ընկերությունները կանոնակարգելու համար 18, 09, 1961 թ. Թուրքիայի Հանրապետության նախարարների խորհուրդը ընդունել է թիվ 5/1654 որոշումը, որով սահմանվում են համայնքի կողմից երկաստիճան ընկերություններ: Պատրիարքի ընկերությունից հետո Թուրքիայի նախարարների խորհուրդը շնորհավորական նամակ է հղում նորընտրված պատրիարքին, և դա համարվում է ընկերության արդյունքի պաշտոնական ճանաչում: Այդ նամակից հետո միայն պատրիարքը, համաձայն 1934 թ. ընդունված 259 թվակիր փարագի (սքեմի) մասին օրենքի, իրավունք ունի եկեղեցու փարածքից դուրս ելա կրել կրոնական հանդերձանք՝ բացառիկ իրավունք, որից օգտվում են մուսուլմանների Կրոնական գործերի նախագահը, հույն պատրիարքը և հրեա համայնքի կրոնապետը:

1922 թ. Զավեն պատրիարքի հեռանալուց հետո թուրքական իշխանությունները շուրջ հինգ փարի թույլ չեն փվել անցկացնել պատրիարքական ընկերություններ, ինչի հետևանքով առանց ղեկավարի մնացած հայ համայնքում խնդիրներն ավելի են սրվել: Թուրքիայի Հանրապետությունում առաջին անգամ Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքի ընկերություններ փեղի են ունեցել 1927 թ., և պատրիարք է ընտրվել Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Նարոյանը (1927-1944 թթ.): Սակայն ընկերությունից հետո թուրքական իշխանությունները հինգ փարի դե-յուրե չեն ճանաչել Նարոյան պատրիարքին: Նրա գահակալության փարիները համընկան քեմալական ազգայնականության զարգացման հետ, հենց այդ ժամանակաշրջանում փեղի ունեցավ Թուրքիայի փոքրամասնությունների կյանքում բախտորոշ մի քանի իրադարձություն: Արդեն 1920-ականների վերջերին պետական մակարդակով սկսեց կիրառվել փոքրամասնությունների լեզուների դեմ մի պայքար, որն անվանվեց «Հայրենակից, թուրքերեն խոսիր»: Թուրքական իշխանությունների այս լեզվաքաղաքականությունը չէր հանդուրժում թուրքերենից բացի այլ լեզուների կիրառում, և սա Թուրքիայում շարունակվեց նաև հետագայում: 1934 թ. հունիսի 21-ին Թուրքիայում ընդունվեց, այսպես կոչված, «Ազգանվան մասին օրենք», որով արգելվեցին ոչ թուրքական ազգանունները և որոշ վերջածանցներ, ինչպիսիք են «յան», «պուրս», «խ» և այլն¹²: Այդ ժամանակ հայկական ազգանունների մեծ մասը թուրքացվեց, միայն հաբուսկենոս դեպքերում եղան բացառություններ, և պահպանվեցին «յան»-ով ավարտվող ազգանունները: Մեսրոպ պատրիարքի գահակալման փարիներին են անցկացվել նաև իրենց բնույթով ծայրահեղ հակահայկական «20 դասակարգի գինակոչը», «Ունեցվածքի հարկը», այդ թվականներին են փեղի ունեցել գավառահայերի պարտադրված արտագաղթերը:

1944 թ. Մեսրոպ պատրիարքը վախճանվում է, և Գեորգե Լախսկոպոս Արսլանյանը երկրորդ անգամ է դառնում փեղապահ (1944-1950 թթ.): Թուրքիայում օրեցօր ծավալվող ծայրահեղ ազգայնամոլության և պանթուրքիզմի պայմաններում, թուրքական իշխանությունները, կրկին ամբողջ ժամանակով, արգելում են հայ համայնքին ընկերելու պատրիարք: Բազմաթիվ աղքատներ նշում են, որ այդ փարիներին հայ համայնքում առավել ևս սրվել են ներքին երկպառակությունները և խնդիրները: Հայ համայնքում սրելո՞-

12 Տե՛ս անդ:

ված վիճակի դեմ բողոքի ալիք է բարձրանում եւ 1948 թ. Նայոց պարբիարքության մի շարք հոգևորականներ նույնիսկ ընդվզում են Կրեդապահ Գետորգ եպիսկոպոսի դեմ¹³։ Սկսված վեճերին միջամտել են Ամենայն Նայոց Գետորգ Զ. եւ Կիլիկիայի Գարեգին Ա. կաթողիկոսները, ի վերջո, 1950 թվականի վերջին անցկացվում են Պոլսո պարբիարքի ընտրությունները։ Այս հարցում որոշակի դեր ունենալու այն հանգամանքը, որ Թուրքիայում խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքում իշխանության էր եկել նոր ուժ՝ Դեմոկրատական կուսակցությունը։ Որքան որքան էր նախորդ իշխանություններից տարբերվող քայլեր անել։ Սակայն հեղափոխական ցույց տվեց, որ թուրքական իշխանությունների քաղաքականությունը, անկախ նրանց գաղափարախոսական կողմնորոշումներից, քրիստոնյա փոքրամասնությունների նկատմամբ շարունակում է մնալ խտրական եւ թշնամական։

Ինչեւէ, 1950 թ. Կոստանդնուպոլսի Նայոց պարբիարք է ընտրվում Գարեգին արքեպիսկոպոս Խաչատուրյանը, որն այդ ժամանակ Լաբինական Ամերիկայի Նայոց հոգևոր առաջնորդն էր եւ 1951 թ. վերադառնալով Թուրքիա՝ մարտի 16-ին սրանձնում է պարբիարքի պարտականությունները։ Նորընտիր պարբիարքը Արմաշի հայրնի հոգևոր դպրոցի սան էր եւ ծրագրել էր Սրամբուլում հիմնել նմանատիպ մի կրթական հաստատություն, որը կլինեւ նաեւ Արմաշի դպրոցի շարունակությունը։ Այս մտադրության մասին Գարեգին Խաչատուրյանը հայրնի էր համայնքի իր կողմնակիցներին նաեւ մինչեւ պարբիարքական ընտրությունները, եւ դա յուրահապտակ նախապայմանի բնույթ էր կրել¹⁴։ 1953 թ. կյանքի է կոչվում Գարեգին պարբիարքի մտադրությունը եւ բացվում է Սուրբ Խաչ դպրոցը, որը նաեւ նպատակ ունենալու Թուրքիայի տարբեր գավառներում մնացած հայության բեկորներին վերադարձնել իրենց ակունքներին, այսինքն՝ պայքարել լիակատար ուժացման դեմ։ Այդ գործին երջանկահիշատակ պարբիարքը նվիրումով է լծվել, եւ նրա նախաձեռնության շնորհիվ բազմաթիվ հայորդիներ վերադարձան իրենց արմարներին, հիմք դրվեց նաեւ հեղափոխում այս գործի շարունակության համար։

1950-ական թվականներից թափ է առել Թուրքիայի տարբեր գավառներում գոյատևած փոքրաթիվ քրիստոնյա հայերի ինքնախնամ գաղթը դեպի Սրամբուլ։ Եթե 1920-40-ական թվականներին Սրամբուլի համայնքի կորիզը եւ մեծամասնությունը դեռուս կազմում էին բնիկ պոլսեցի (այսինքն՝ ավելի վաղ դարերում Պոլիս Կրեդապահ) հայերը, ապա հեղափոխական տարիներին վերջիններք հիմնականում գաղթեցին արտասահման, եւ նրանց փոխարինեցին գավառից եկած հայերը։ Նախ եւ նկատել, որ երբեմն հենց Պոլսո Նայոց պարբիարքությունն է ձեռնամուխ եղել գավառներից հայերին Սրամբուլ Կրեդապահություն գործին, որպեսզի գոնե այդ կերպ փրկի հայության բեկորները։ Նայրնի եւ Գարեգին Խաչատուրյան պարբիարքի (հեղափոխում նաեւ՝ Շնորհք Գալուստյան պարբիարքի) գործադրած ջանքերն արդեն քրդախոս եւ թրքախոս դարձած գավառահայ երեխաներին Սրամբուլի հայկական դպրոցներ Կրեդապահություն եւ հայեցի կրթությամբ

13 Տե՛ս Զաւէն Ա. քնն. Արգունանեան, Թուրքիոյ Պարբիարքութիւնը, «Ազգապատմ», հատ. Դ., գիրք Բ., Նիւ Եորք, 1997, էջ 78:

14 Տե՛ս անոյ, էջ 82:

յուն փախու ուղղությամբ: Նիշյալ գործում մեծ դեր ունեն նաև Տայոց եկեղեցու սպասավորներ Տեր Բարդուղ ավագ քահանա Տրքաջյանն ու Տեր Կիրակոս ավագ քահանա Թոքաթյանը, որոնք անձամբ շրջել են փարբեր գավառներում և հավաքել այլախոս հայ երեխաներին: Սակայն հարկ է շեշտել, որ թուրքական իշխանությունները ամենաբիրպ մերթդներով ճնշում էին Տայ Առաքելական Եկեղեցու այս ջանքերը և պատրիարքությանը մեղադրում «հակապետական գործունեություն ծավալելու մեջ»:

1961 թ. հունիսի 22-ին Սրբոց Թարգմանչաց Կոնի Պատարագի ժամանակ սրբի փազնապի պատրճառով եկեղեցում հոգին ավանդեց Գարեգին արքեպիսկոպոս Խաչատուրյանը: Նրա մահից հետո Պոլսո պատրիարք է ընտրվում Շնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյանը¹⁵, որն այդ աթոռի ամենաերկարակյաց գահակալներից էր (1961-1990 թթ.): Տարև է նկատել, որ Երուսաղեմի պատրիարքությունում հոգևոր ծառայություն իրականացնող Շնորհք Սրբազանը 1960 թ. փեղափոխվում է Սյամբուլ հենց Գարեգին պատրիարքի հրավերով, այսինքն՝ կարելի է ենթադրել, որ Գարեգին պատրիարքի նախնադրելի իրավահաջորդն է եղել: Շնորհք Գալուստյան պատրիարքի ջանքերով համայնքային կյանքում աշխուժություն է նկատվում, շարունակվում են աշխատանքները գավառահայության վիճակի բարելավման և ուժացումից փրկելու ուղղությամբ: 1966 թ. Մուշի Վարթո գավառում փեղի է ունենում երկրաշարժ, որից հետո այնտեղ բնակվող հազարավոր հայեր գաղթում են Սյամբուլ: Շնորհք պատրիարքի գլխավորությամբ ստեղծվում է «Գավառացի կարիքավորների օգնության հանձնաժողով», որը զբաղվել է փոխաձմեռի համար ապաստան և աշխատանք գտնելու գործով: 1967 թ. Սյամբուլի մերձակա Քրնալը կղզում պատրիարքը հայ երեխաների համար հիմնում է կազմույման կայան-ճամբար¹⁶:

Շնորհք պատրիարքի գահակալությունը համընկնում է միջազգային ասպարեզում Տայոց Ցեղասպանության խնդրի աշխուժացման ժամանակաշրջանին, ինչը լրացուցիչ դժվարություններ է ստեղծում համայնքի և անձամբ պատրիարքի համար: Այսպես, 1965 թ., Տայոց Ցեղասպանության 50-ամյակին, թուրք լրագրողներն ուղղակիորեն հարցրել էին Շնորհք պատրիարքին, թե արդյո՞ք եղել է Ցեղասպանություն: Շնորհք պատրիարքը խուսափողական պատասխան էր փոխել, թե ինքը պարմաբան չէ, թող պարմաբանները պատասխանեն: Սակայն, երբ թուրք լրագրողները պնդել են իրենց հարցը, պատրիարքը փոխել է հետևյալ հստակ պատասխանը. «1915-ին ես 7 փարեկան էի, մեր 70 հոգիանոց գերդաստանից միայն ես ու մայրս ողջ մնացինք: Աքսորի ժամանակ մորս էլ կորցրի, քանի որ նա ստիպված ամուսնացավ մուսուլման մի թուրքի հետ: Նիմա դուք ինձ պարասխան փոխել, թե ո՞ր եմ իմ ազգականները: Եթե դուք գտնեք այս հարցի պատասխանը, դրանով նաև պարասխանած կլինեք՝ Ցեղասպանությունը եղել է, թե՛ ոչ հարցին»¹⁷:

Շնորհք պատրիարքի գահակալության փարիներին ստեղծվել է պատրիարքութ-

15 Ավելորդ չէ նշել, որ Գարեգին պատրիարքի մահվան և Շնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյանի ընտրության ժամանակ Պոլսում ներկա է գտնվել նաև Ամենայն Տայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը:

16 M. Bebiroğlu, անդ:

17 “Ermeni Patriği Şınork Kalustyan’ın üvey kardeşi Diyanet işleri başkanı Lütfi Doğan”, - www.angelfire.com/wy/yaw/Ermeniler/ermeniler.html:

յան խորհրդակցական մարմին, որի կազմի մեջ են մտել համայնքի մրավորականներ և ճանաչված անձինք: Աշխարհիկ այս կառույցը մեծ նշանակություն և կարևորություն է ունեցել, սակայն, Շնորհք պարրիարքի մահից հետո փակվել է: Գավառներում մնացած և ուծացման փառքեր մակարդակներում գտնվող հայերի հարցը մեծապես եղել է նաև Շնորհք պարրիարքի ուշադրության կենտրոնում: Մասնավորապես, նա ոչ միայն ակտիվորեն զբաղվել է ուծացած հայության հարցերով, այլև գիտական հետազոտության է ենթարկել խնդիրը, քվել Թուրքիայում բնակվող հայության խմբային բաժանումներ, որոնք մինչև այժմ օգնում են թեմայով զբաղվողներին¹⁸: Նախանշական է, որ հենց Շնորհք պարրիարքի գահակալության փառիներին և մեծապես նրա ջանքերով է «Վարթո Էրմենի աշիրեթի» անվամբ հայտնի քղախոս հայերի ցեղախումբը փեղափոխվել Սրամբուլ, սկսել շփվել հայ համայնքի հետ¹⁹:

Այսպիսով՝ փեսնում ենք, որ թե՛ օսմանյան, և թե՛ հանրապետական Թուրքիայի իշխանությունները ծայրահեղ թշնամական և խտրական քաղաքականություն են վարել Կոստանդնուպոլսի Նայոց պարրիարքության նկատմամբ: Այնուամենայնիվ, սրեղծված ծայրաստիճան բարդ պայմաններում անգամ Պոլսո Նայոց պարրիարքությունը և վերջինիս գահակալները անուրանալի դեր են խաղացել Թուրքիայի հայության ազգային և կրոնական ինքնության պահպանման գործում:

18 Տե՛ս «Ալիք», Թեհրան, 18.12.1980, նույնը փե՛ն նաև **Կ. Խանյարեան**, Նայ բնակչության էթնոկրոնական վերակերպումները Թուրքիայի Նանրապետությունում (1923-2005), Անթիլիաս, 2009, էջ 27:

19 Ի դեպ, Վարթո ցեղախմբի անդամ է նաև Ալիս թերթի նախկին խմբագրապետ և պոլսահայ համայնքի հայտնի գործիչ Նրանտ Դինքի կինը՝ Ռաբել Դինքը: